

Nhận diện cục diện chính trị - an ninh mới tại khu vực Trung Đông - Bắc Phi

Nguyễn Thanh Hiền^(*)

Tóm tắt: Từ sau biến động chính trị - xã hội Mùa xuân Arab năm 2011 đến nay, khu vực Trung Đông - Bắc Phi vẫn luôn là tâm điểm thu hút sự chú ý của thế giới bởi sự bất ổn, mất an ninh, chiến tranh và thảm họa nhân đạo. Hàng loạt sự kiện và diễn biến đã xảy ra, trở thành những nhân tố tác động mạnh mẽ, làm phá vỡ cục diện chính trị - an ninh vốn từng tồn tại khá lâu trong khu vực này. Cục diện cũ của khu vực bị phá vỡ, trật tự cũ của khu vực bị đảo lộn, dẫn đến yêu cầu khách quan là phải hình thành cục diện mới, trật tự mới để thay thế. Bài viết tập trung làm rõ các nhân tố tác động gây ra hệ lụy lớn nói trên của khu vực Trung Đông - Bắc Phi, đồng thời phân tích sự vận động của các diễn biến, các chủ thể tham gia trò chơi quyền lực khu vực nhằm nhận biết những đường nét cơ bản của cục diện chính trị - an ninh mới đang hình thành.

Từ khóa: Trung Đông - Bắc Phi, Mùa xuân Arab, Cục diện khu vực, Chính trị - an ninh, Trật tự khu vực

1. Khái quát về cục diện chính trị - an ninh khu vực thời kỳ trước biến động Mùa xuân Arab

Từ một cục diện được hình thành do ảnh hưởng của trật tự hai cực của thế giới, sau khi Chiến tranh Lạnh kết thúc, cục diện khu vực Trung Đông đã có những điều chỉnh rõ nét. Ảnh hưởng của Liên Xô bị mất, tầm ảnh hưởng của nước Nga thay thế bị hạn chế rất nhiều do thực lực tổng thể bị giảm sút mạnh, bạn bè và đồng minh còn lại ít. Trong khi đó, phạm vi ảnh hưởng của Mỹ được mở rộng và Mỹ trở thành lực lượng bên ngoài chủ yếu, chủ đạo ảnh hưởng đến cục diện Trung Đông. Mỹ đã phát động hai

cuộc chiến tranh ở Trung Đông sau Chiến tranh Lạnh, các nước trong khu vực hoặc trở thành bạn bè hoặc là kẻ thù của Mỹ. Từng nước Arab riêng rẽ ở Trung Đông đóng vai trò không đáng kể trong việc xây dựng cục diện địa chính trị tại đây. Ảnh hưởng của họ thường được nhìn nhận với tư cách là một khối dưới cái tên chung là thế giới Arab.

Thế giới Arab Hồi giáo Trung Đông tuy nhóm lại trong một tên chung như vậy, song bản thân thế giới này không thống nhất. Hơn nửa thế kỷ qua, hợp tác và cạnh tranh giữa thế lực Hồi giáo, quân đội và chế độ cường quyền đã ảnh hưởng đến hầu hết các nước Hồi giáo Trung Đông. Cuộc cạnh tranh cũng diễn ra đồng thời giữa hai phương thức chính trị quan trọng nhất của các nhà nước Trung Đông, đó là chế độ

^(*) PGS.TS., Viện Nghiên cứu Châu Phi và Trung Đông; Email: nhtien20042003@yahoo.com

cộng hòa và chế độ quân chủ. Vấn đề then chốt của cuộc cạnh tranh này là muốn chứng minh xem phương thức nào là ưu việt và có lợi hơn cho sự nghiệp phục hưng thế giới Hồi giáo.

Các nhà nước quân chủ Arab vùng Vịnh về bản chất vẫn là sự tiếp diễn kiểu thống trị của một nhà nước dân tộc phong kiến, với kiến trúc thượng tầng được xây dựng dựa trên hai nền tảng là thể chế bộ lạc và Hồi giáo chính thống. Về mặt tư tưởng, họ dựa vào Kinh Koran và các lời dạy của Thánh Allah. Về mặt vật chất, họ dựa chủ yếu vào nguồn tài nguyên năng lượng để xây dựng kinh tế. Các nước theo chế độ cộng hòa, ở các mức độ khác nhau, xây dựng nền chính trị hiến pháp dân chủ, cơ cấu quyền lực bên trong cũng xuất hiện xu hướng đa nguyên hóa. Chính vì thế, tình trạng độc quyền, độc tài và tham nhũng trong chính giới và sự yếu kém trong quản lý kinh tế, quản lý xã hội của giới chức đó đã gây nên sự bất mãn không chỉ trong dân chúng, ngoài xã hội mà còn cả trong nội bộ quyền lực của họ, dẫn đến sự nổi lên của phe đối lập. Trong khi đó, các lực lượng tôn giáo (Hồi giáo) luôn tìm mọi cơ hội và củng cố năng lực để tham gia sân chơi quyền lực ở quy mô quốc gia riêng lẻ cũng như toàn khu vực.

Nhìn chung, cục diện chính trị và trật tự khu vực Trung Đông thời kỳ đó được sắp xếp theo hướng đa cực với bốn trung tâm lớn của Trung Đông, gồm: Thế giới Arab (Ai Cập, Saudi Arabia, Iraq và Syria), Thổ Nhĩ Kỳ, Iran và Israel. Mặc dù là một trật tự còn lỏng lẻo, cơ chế hoạt động khu vực không rõ nét, song các trung tâm này đã tạo thành bốn sức mạnh lớn trong khu vực, kiềm chế nhau, lệ thuộc nhau, tạo nên tình trạng đa cực hóa. Bốn trung tâm này cùng tồn tại, vận hành ổn định và có quan hệ bình

thường. Đồng thời, các nước này duy trì cân bằng chiến lược “tự nhiên”, đó là: i) sự cân bằng giữa Thổ Nhĩ Kỳ, Israel, Iran và Thế giới Arab Hồi giáo; ii) sự cân bằng giữa phái Shiite và phái Sunni của Hồi giáo; iii) sự cân bằng giữa các thế lực “thân phương Tây” và “không thân phương Tây” (thậm chí “chống phương Tây”). Các “nước lớn” như Mỹ, EU, Nga, Trung Quốc mặc dù cạnh tranh nhau song vẫn duy trì được cán cân quyền lực theo kiểu cùng có thể chấp nhận. Xét về tầm quan trọng cũng như tầm ảnh hưởng, có thể xếp vị thế của các nước này tại Trung Đông theo thứ tự: Mỹ, EU, Nga, Trung Quốc. Một cục diện chính trị - an ninh như vậy đã tồn tại khá lâu cùng với những mâu thuẫn, bất ổn của nó cũng như những dàn xếp đạt được giữa các chủ thể. Tuy nhiên, từ sau biến động Mùa xuân Arab xảy ra trên quy mô toàn khu vực cho đến nay, cục diện chính trị cũ đã và đang bị phá vỡ dưới tác động của hàng loạt yếu tố mới xuất hiện, tạo điều kiện thúc đẩy sự hình thành một cục diện chính trị - an ninh khu vực mới.

2. Các nhân tố tác động chính làm phá vỡ cục diện chính trị - an ninh khu vực vốn có

Trong thời gian qua, có khá nhiều nhân tố tác động đến cục diện khu vực Trung Đông - Bắc Phi, tạo nên những xáo trộn, biến động và đảo lộn hết sức sâu sắc. Dưới đây, bài viết tập trung phân tích năm nhân tố được coi là cơ bản nhất:

a. Phong trào Mùa xuân Arab tại Trung Đông - Bắc Phi

Có thể nói đây là nhân tố tác động quan trọng nhất, tạo nên một bối cảnh mới trong khu vực Bắc Phi - Trung Đông. Phong trào Mùa xuân Arab bùng phát cuối năm 2010 ở Tunisia và lan rộng trong những năm 2011 - 2012. Tuy chưa phải là

một cuộc cách mạng triệt để, tạo ra sự thay đổi mang tính chất “đào tận gốc, tróc tận rễ”, song phong trào này đã làm sụp đổ một số nhà nước thuộc chính thể cộng hòa, làm lung lay nền tảng chính trị của nhiều nước khác, buộc chính quyền tại đó phải có những cải cách tức thì để đáp ứng yêu cầu của người dân. Những mâu thuẫn cố hữu và những mâu thuẫn mới xuất hiện cùng nổi lên, gây cản trở đến tiến trình chuyển đổi và phát triển của các quốc gia cũng như của toàn khu vực.

Khủng hoảng không bó hẹp bên trong không gian một quốc gia hay khu vực Trung Đông - Bắc Phi, tính chất và phạm vi của cuộc khủng hoảng đã mở rộng hơn khi nó lôi kéo lực lượng bên ngoài tham gia với nhiều mục đích, toan tính và lợi ích khác nhau, trong đó có sự can thiệp của các nước lớn điển hình như Mỹ, Nga. Trong cuộc khủng hoảng, còn có sự tranh giành quyền lực và ảnh hưởng giữa các dòng Hồi giáo và sự nổi lên mạnh mẽ của xu hướng Hồi giáo cực đoan, điển hình là tổ chức Nhà nước Hồi giáo (IS) tự xưng.

Thuật ngữ Mùa xuân Arab thực ra đã không còn phản ánh đúng bản chất của phong trào nổi dậy của nhân dân các nước ở Bắc Phi - Trung Đông. Cuộc “cách mạng đường phố”, “cách mạng Internet” với sự tham gia tích cực của nhiều thành phần xã hội và dân cư, nổi bật là đội ngũ thanh niên trẻ tuổi, chỉ đạt được một phần mục tiêu là lật đổ một số nhà độc tài và chế độ của các nhà độc tài đó. Do thiếu tầng lớp lãnh đạo làm cách mạng, thiếu đường lối và cương lĩnh cách mạng nên khi kết thúc giai đoạn “phá cũ” và bước vào giai đoạn “xây mới”, hầu hết các nước trong khu vực này đều bị lúng túng, bị khủng hoảng về mô hình nhà nước, mô hình quản lý kinh tế - xã hội.

Các lực lượng chính trị nổi lên chỉ đề tranh giành quyền lực, xây dựng nhà nước theo ý chí riêng của mình, không theo nguyên tắc cùng nhau chia sẻ và tôn trọng sự hài hòa xã hội. Đáng chú ý là các lực lượng tôn giáo đã tận dụng cơ hội này để trực tiếp tham gia vào cuộc chơi quyền lực trong nhiều quốc gia cũng như trong khu vực Trung Đông. Sự can thiệp từ bên ngoài càng làm cho các nước trong khu vực tiếp tục tình trạng bất ổn về chính trị - an ninh, không thể tập trung phát triển kinh tế và bị rối loạn về xã hội. Khủng hoảng và bất ổn đã tạo điều kiện cho sự phát triển của chủ nghĩa Hồi giáo cực đoan và chủ nghĩa khủng bố. Mâu thuẫn, xung đột lợi ích giữa các cộng đồng tôn giáo, sắc tộc, giữa các tầng lớp trong xã hội bị đẩy lên cao do sự yếu kém của chính quyền sở tại, do sự kích động, can thiệp, nhiều khi là thao túng của các thế lực cả bên ngoài lẫn bên trong khu vực. Cuộc đấu tranh nhằm phân chia lại lợi ích và thay đổi luật chơi chính trị giữa các nước lớn đang diễn ra tại khu vực Trung Đông - Bắc Phi và tác động đến toàn cầu. Quan hệ quốc tế trong khu vực ngày càng trở nên căng thẳng, nhất là giữa các nước lớn, đấu tranh giữa họ ngày càng trực diện hơn. Biến động Mùa xuân Arab làm phá vỡ cấu trúc các quan hệ khu vực, tác động đến thế cân bằng giữa các trung tâm quyền lực trong khu vực. Vị thế và sức ảnh hưởng của các nước lớn như Mỹ, Nga, Trung Quốc, các nước EU tại khu vực Trung Đông cũng đều có sự thay đổi.

Nhân tố Mùa xuân Arab gây ra nhiều thay đổi lớn ở bình diện các quốc gia riêng lẻ cũng như toàn bộ khu vực Trung Đông - Bắc Phi, tạo nên một bối cảnh mới, tác động trực tiếp và mạnh mẽ đến việc phá vỡ trật tự chính trị - an ninh vốn đã tồn tại lâu năm

ở đây và làm tiền đề để khu vực này phải kiến lập một trật tự mới thay thế.

b. Xung đột Syria

Tình hình căng thẳng tại Syria đến nay vẫn chưa có hồi kết. Phong trào Mùa xuân Arab lan đến Syria từ tháng 3/2011 và biến thành một cuộc nội chiến đẫm máu giữa phe của Chính quyền Tổng thống Bashar al-Assad và phe của lực lượng đối lập. Hiện nay, Syria là một nhân tố có thể gây ra nhiều hệ lụy nguy hiểm cho toàn bộ khu vực chứ không chỉ cho riêng Syria. Điều gì khiến tình hình bất ổn của Syria kéo dài như vậy?

Trước hết, cần nhận biết những đặc điểm riêng của quốc gia này. Syria nằm ở khu vực Trung Đông thuộc Tây Á và ở cực Đông của Địa Trung Hải. Với vị trí đặc biệt về địa lý, nằm cạnh eo biển dẫn từ Đông Địa Trung Hải ra vịnh Arab - Persian và giáp với Lebanon, Israel, Jordan, Iraq, Thổ Nhĩ Kỳ trên đất liền, Syria là một trụ cột địa chính trị trong khu vực chịu sự giao thoa phức hợp của các cuộc chơi cân bằng quyền lực. Syria cũng là quốc gia sở hữu nguồn dầu mỏ và khí đốt. Dầu mỏ là nguồn tài nguyên chính của Syria, tạo nên huyết mạch then chốt của nền kinh tế và là mặt hàng xuất khẩu hàng đầu của quốc gia này. Syria có trữ lượng dầu mỏ 2,5 tỷ thùng, đứng vị trí thứ 31 thế giới (Bùi Nhật Quang, 2011: 60). Trong cuộc cạnh tranh khốc liệt về khí đốt giữa Nga (dự án đường ống dẫn khí đốt Dòng chảy phương Bắc - Nord Stream và Dòng chảy phương Nam - South Stream) với Mỹ (dự án đường ống dẫn khí đốt Nabuco), Syria là một nhân tố quan trọng khi nằm ở trung tâm trữ lượng khí đốt lớn của thế giới.

Syria là nước Hồi giáo với khoảng 90% dân số theo đạo Hồi, trong đó chủ yếu là người Hồi giáo dòng Sunni (khoảng 70%), các cộng đồng tôn giáo khác đều là thiểu số

gồm: những người theo dòng Shiite, Ismail hay Alawite, tạo thành các tiểu nhóm đặc thù của thế giới Hồi giáo và các cộng đồng nhỏ Thiên chúa giáo và Do Thái giáo. Syria hiện nay đang thuộc thời đại cầm quyền của dòng họ Assad thuộc nhóm thiểu số Alawite. Do vậy, đặc điểm chính trị của Syria đến thời điểm này là do nhóm thiểu số Alawite trị vì và lãnh đạo cộng đồng Hồi giáo Sunni. Về dân tộc, hơn 80% người Syria là Arab, 20% còn lại bao gồm các sắc tộc như Kurd, Armenia, Assyria, Turkmen (<http://vi.wikipedia.org/wiki/syria>). Syria được ví như một bức tranh tổng hòa các ngôn ngữ và tôn giáo ở Trung Đông. Sự tồn tại của Syria dựa trên sự cân bằng tinh tế, được trải nghiệm trong lịch sử hàng trăm năm. Chính vì vậy, Syria rơi vào vòng xoáy nội chiến và bất ổn với tương lai dự báo sẽ là sự hỗn loạn và là một Iraq thứ hai tại khu vực Trung Đông.

Thứ hai, cuộc xung đột tại Syria được khơi nguồn từ phong trào Mùa xuân Arab ở khu vực Trung Đông. Tại Syria, mặc dù nhiều cuộc biểu tình nhỏ lẻ phản đối Chính quyền của Tổng thống Bashar al-Assad nổ ra từ tháng 1/2011 nhưng người ta lấy mốc là “cuộc cách mạng 15/3” - ngày chính thức bắt đầu làn sóng biểu tình lan khắp cả nước. Chính quyền đã không chú trọng nhiều đến giải pháp thỏa hiệp chính trị mà hướng vào các biện pháp sức mạnh ngay từ đầu, khiến cho xung đột bị leo thang và vượt khỏi tầm quyền kiểm soát của Chính quyền của Tổng thống Bashar al - Assad.

Thứ ba, khủng hoảng Syria đã biến thành một cuộc nội chiến tàn khốc giữa các lực lượng chính trị, quân sự, tôn giáo bên trong Syria; kéo dài và biến thiên thành cuộc xung đột kép khi có sự can thiệp của các nhân tố bên ngoài.

Phong trào biểu tình tại Syria đã chuyển thành cuộc nội chiến sau sự kiện thảm sát đẫm máu tại thành phố Hula ngày 25/5/2012 và đặc biệt từ tháng 6/2012 xảy ra một chuỗi các vụ thảm sát dây chuyền. Cuộc nội chiến giữa phe Chính quyền của Tổng thống Bashar al - Assad và phe đối lập đã trải qua những năm tháng khốc liệt, ở thế giằng co dai dẳng bởi có yếu tố tôn giáo và có sự can thiệp của các nhân tố bên ngoài. Năm 2014 đánh dấu sự lớn mạnh vượt bậc của các lực lượng thánh chiến cực đoan với dấu mốc là sự ra đời của tổ chức IS. Tổ chức này đã chiếm giữ 20% lãnh thổ phía Bắc Syria và 25% lãnh thổ phía Tây Bắc Iraq (Thông tấn xã Việt Nam, 2011-2017). Vì vậy, Syria đã bị phân chia thành bốn khu vực riêng rẽ: i) khu vực chịu sự kiểm soát của Chính quyền của Tổng thống Bashar al - Assad; ii) khu vực do phe đối lập kiểm soát; iii) khu vực trong phạm vi ảnh hưởng của người Kurd; iv) khu vực do IS chiếm đóng. Tình hình càng trở nên phức tạp khi có thêm nhân tố mới, đó là cuộc chiến chống IS và chống khủng bố. Mỹ tuyên bố thành lập liên minh quốc tế chống IS vào tháng 9/2015. Tuy nhiên, trong thành phần liên minh lại thiếu những nước quan trọng như: Nga, Trung Quốc, Iran, Syria, Iraq... Mâu thuẫn trong cuộc khủng hoảng Syria càng được đẩy lên khi Nga, Iran, Iraq, Syria thành lập Trung tâm thông tin chống khủng bố và Nga đã tiến hành không kích trực tiếp vào chiến trường Syria, bắt đầu từ ngày 30/9/2015. Hiện nay, cả Nga và Mỹ đều tăng tốc và mở rộng sự tham gia của họ vào Syria.

Về giải pháp chính trị - ngoại giao cho vấn đề Syria, tháng 10 và 11/2015, tại Thủ đô Vienna (Áo), Hội nghị quốc tế lần I và lần II về Syria do Nga và Mỹ đồng bảo trợ đã diễn ra nhằm tìm kiếm một giải pháp

chính trị cho cuộc khủng hoảng Syria, bảo đảm một tương lai hòa bình, ổn định lâu dài cho đất nước này. Tháng 12/2015, Hội đồng Bảo an Liên Hợp Quốc đã thông qua Nghị quyết 2254 về lộ trình hòa bình Syria. Từ đầu năm 2016 đến nay, một số sự kiện quan trọng khác về việc ngừng bắn tại Syria cũng diễn ra như: Thỏa thuận Munich, Hội nghị Astana...

Tóm lại, xung đột Syria xuất phát điểm là do chịu sự tác động từ phong trào Mùa xuân Arab ở khu vực Bắc Phi - Trung Đông. Hiện nay, xung đột Syria được nhìn nhận là một cuộc khủng hoảng kép: vừa là một cuộc nội chiến có sự can thiệp của các nhân tố bên ngoài, vừa là một cuộc chiến của quốc tế chống khủng bố. Xung đột Syria cũng tập trung nhiều loại mâu thuẫn như: i) mâu thuẫn chính trị giữa phe chính phủ và phe đối lập; ii) mâu thuẫn tôn giáo giữa dòng Hồi giáo Sunni và Shiite; iii) mâu thuẫn giữa các cường quốc trong khu vực (Iran với Saudi Arabia, Thổ Nhĩ Kỳ); iv) mâu thuẫn giữa các nước lớn (Nga với Mỹ); mâu thuẫn sắc tộc (vấn đề người Kurd); v) mâu thuẫn thời đại (chủ nghĩa khủng bố và cuộc chiến quốc tế chống khủng bố); mâu thuẫn giữa hệ tư tưởng (Hồi giáo hóa và dân chủ hóa)... Các loại mâu thuẫn trên vừa đan xen, vừa chồng chéo, vừa kích động lẫn nhau, vừa cản trở nhau, vừa là nguyên nhân, vừa là hệ quả của nhau, khiến việc giải quyết xung đột trở nên vô cùng phức tạp và bị kéo dài. Cuộc xung đột Syria vì vậy đã gây tác động rất mạnh đến trật tự khu vực Trung Đông và là nhân tố có ảnh hưởng vô cùng quan trọng đến việc hình thành cục diện chính trị mới ở đây.

c. Sự nổi lên mạnh mẽ của chủ nghĩa Hồi giáo cực đoan, chủ nghĩa khủng bố, đặc biệt là của tổ chức Nhà nước Hồi giáo tự

xung tại Trung Đông và cuộc chiến chống khủng bố

Bối cảnh bất ổn và hỗn loạn về an ninh trật tự, sự thiếu vắng lực lượng chính trị mạnh vượt trội, cùng với những khoảng trống quyền lực lộ rõ tại một số nơi trong khu vực Trung Đông đã và đang tạo điều kiện thuận lợi cho chủ nghĩa Hồi giáo cực đoan phát triển và cho sự ra đời của tổ chức IS. IS có tổ chức tiền thân là Nhà nước Hồi giáo Iraq (ISI) được thành lập từ năm 2004 với mục tiêu chống lại Chính phủ Iraq - Chính phủ có thiên hướng thân Mỹ và ủng hộ cho giáo phái Hồi giáo Shiite. Cuộc khủng hoảng tại Syria đã giúp cho các tổ chức Hồi giáo cực đoan cùng tập hợp chiến đấu chống lại Chính quyền Tổng thống Syria Bashar al-Assad với khẩu hiệu “thống nhất Sunni khắp thế giới” và “chống lại Chính quyền Shiite” ở cả Syria lẫn Iraq. ISI đã hoạt động dưới cái bóng của tổ chức Al Qaeda cho đến khi tách riêng vào giữa năm 2014.

Từ giữa năm 2014, lực lượng khủng bố tại Iraq lớn mạnh đến mức thành lập Nhà nước Hồi giáo Iraq và Cận Đông (ISIL), sau đổi thành Nhà nước Hồi giáo - IS với thủ lĩnh là Abu Bark al-Baghdadi. IS được đánh giá là một tổ chức khủng bố tàn bạo nhất và mạnh nhất hiện nay. Tuy nhiên, bên cạnh những điểm mạnh, IS cũng có rất nhiều điểm yếu, đó là: i) sự cô lập của tổ chức này, kể cả đối với các nhóm khủng bố “đồng loại”; ii) địa hình khá rộng khiến cho quân đội luôn trong tình trạng bị phân tán; iii) mặc dù có nhiều vũ khí hiện đại song quân đội IS thiếu hẳn vũ khí trong lĩnh vực hàng không. Thêm nữa, tính không chính thống và sự tàn ác của IS khiến cả thế giới lên án và đặt mục tiêu tiêu diệt chúng.

Cuộc chiến chống chủ nghĩa khủng bố quốc tế và chủ nghĩa tôn giáo cực đoan là

một cuộc chiến trường kỳ, gian khổ, đầy trắc trở và những hiểm họa khôn lường vẫn luôn rình rập nhân loại. Khó khăn lớn nhất hiện nay là các nước chưa đoàn kết thống nhất thành một khối để chống lại IS. Sự không thống nhất được thể hiện cả trong thế giới Hồi giáo, cả giữa các cường quốc khu vực Trung Đông và cả giữa các nước lớn. Hiện nay, có đến ba tổ chức quốc tế chống khủng bố tại Trung Đông.

Thời điểm hiện tại, cuộc chiến chống IS đang giành được nhiều thắng lợi; lãnh thổ của IS đang bị thu hẹp lại với tốc độ nhanh hơn, nhà nước tự xưng này đang đứng trước nguy cơ bị phá sản nhưng không vì thế mà chủ nghĩa khủng bố và chủ nghĩa tôn giáo cực đoan bị xóa sổ.

Có thể nói, sự xuất hiện của IS là nhân tố tác động mạnh đến tất cả lực lượng chính trị và các chủ thể tham gia cuộc chơi quyền lực tại khu vực Bắc Phi - Trung Đông. IS khiến họ phải định hình lại các chính sách, các toan tính, các bước đi của mình trong khu vực này. Điều đó dẫn đến những thay đổi trong tương quan lực lượng và cán cân quyền lực tại đây.

d. Lực lượng Houthi tại Yemen và cuộc chiến chống lại tổ chức này

Houthi là một giáo phái Shiite ở Yemen, đã kết hợp với một số đối tác thuộc dòng Sunni, trong đó phần lớn là lực lượng quân đội trung thành với cựu Tổng thống Ali Abdullah Saleh của Yemen, thực hiện các cuộc tấn công và được sự ủng hộ của nhân dân đã lập ra một chính phủ chuyển tiếp tại Yemen. Nguyên nhân nổi dậy của lực lượng Houthi chống lại Tổng thống Abd Rabbuh Mansour Hadi là do vị tổng thống này tiếp tục dùng các biện pháp nhằm không thực hiện các thỏa thuận về chia sẻ quyền lực đã đạt được tại các cuộc đàm phán “Đối thoại

quốc gia Yemen”. Từ năm 2015, liên minh các nước Arab Sunni do Saudi Arabia đứng đầu đã được hình thành nhằm chống lại lực lượng Houthi tại Yemen. Liên minh này còn có sự ủng hộ của Ai Cập, Thổ Nhĩ Kỳ, Pakistan... Trong 6 nước vùng Vịnh chỉ có Oman không tham gia liên minh này.

Cuộc chiến giữa Houthi với các lực lượng trong Yemen cũng như với liên quân Arab do Saudi Arabia cầm đầu phản ánh thực trạng hiện nay của khu vực Trung Đông, đó là cuộc chiến giữa hai dòng Hồi giáo Sunni và Shiite đang tiếp tục được đẩy lên cao độ. Mâu thuẫn giữa hai lực lượng trên từ quy mô địa phương sau chuyển thành xung đột sắc tộc và giáo phái ở quy mô quốc gia và tiếp tục lan rộng ra khu vực. Như vậy, xung đột tại Yemen đã trở thành một nhân tố mới gây bất ổn cho khu vực Trung Đông. Việc giải quyết xung đột này đã trở thành một vấn đề của khu vực.

e. Vấn đề hạt nhân Iran và Thỏa thuận hạt nhân toàn diện (JCPOA) giữa Iran và P5+1

Từ khi trở thành Tổng thống Iran vào tháng 6/2013, ông Hassan Fereydoon Rouhani theo đuổi chính sách ôn hòa hơn so với người tiền nhiệm Mahmoud Ahmadinejad và xác định kinh tế là ưu tiên hàng đầu, đồng thời là nhiệm vụ cấp bách của chính phủ mới. Chính quyền Hassan Rouhani đã có những điều chỉnh tích cực trong chính sách đối ngoại, nhất là giảm căng thẳng trong quan hệ với Mỹ và các nước phương Tây. Một mặt, Tổng thống Iran Hassan Rouhani khẳng định tiếp tục quyền làm giàu uranium của nước này theo Hiệp ước cấm phổ biến vũ khí hạt nhân; mặt khác, ông khẳng định chương trình hạt nhân của Iran hoàn toàn vì mục đích hòa

bình và tỏ rõ quyết tâm thúc đẩy đàm phán với nhóm P5+1 (Trung Quốc, Pháp, Nga, Anh và Hoa Kỳ, cộng với Đức) về vấn đề hạt nhân Iran.

Ngày 24/11/2013, lần đầu tiên hai bên đã đạt được Thỏa thuận tạm thời về vấn đề hạt nhân Iran sau 3 vòng đàm phán ở cấp Ngoại trưởng tại Geneve. Từ tháng 2 đến tháng 11/2014, P5+1 và Iran đã tiến hành 10 vòng đàm phán cấp cao về một thỏa thuận hạt nhân toàn diện. Ngày 14/7/2015, hai bên đã ký kết được Thỏa thuận hạt nhân toàn diện (JCPOA). Việc ký kết thành công JCPOA được coi là một thắng lợi cho cả hai bên. Về phía Iran, thỏa thuận này không buộc Iran phải phá bỏ hoàn toàn chương trình hạt nhân theo yêu sách của phương Tây đưa ra năm 2003, Iran được công nhận về mặt chính trị đối với chương trình hạt nhân của mình, đồng thời lệnh trừng phạt kinh tế của Mỹ và phương Tây áp đặt cho Iran được dỡ bỏ theo lộ trình nhất định. Về phía các nước lớn, họ sẽ vẫn kiểm soát được chương trình hạt nhân của Iran, đồng thời vẫn duy trì được những biện pháp trừng phạt trong khoảng thời gian cần thiết, bảo đảm Iran không thể tiến tới sản xuất vũ khí hạt nhân ít nhất trong 10 năm; quốc gia này chỉ có thể sở hữu khối lượng nhỏ uranium được làm giàu ở mức độ thấp, đồng thời bị tăng cường thanh sát và kiểm tra quốc tế.

Ngày 16/1/2016, Cơ quan Năng lượng nguyên tử quốc tế (IAEA) xác nhận Iran đã thực hiện đầy đủ các cam kết của mình theo JCPOA, Mỹ và các nước châu Âu tuyên bố dỡ bỏ cấm vận đối với Iran. Một cơ hội mới đang mở ra đối với sự phát triển của Iran, đồng thời tác động đến nhiều nước khác trong khu vực, đặc biệt là những nước Trung Đông lớn là đồng minh của Mỹ.

Không thể phủ nhận rằng, sự trỗi dậy của Iran càng làm cho cuộc đua quyền lực khu vực tại Trung Đông trở nên quyết liệt hơn. Sau thành công của JCPOA, xu hướng quan hệ Mỹ - Iran được cải thiện hơn, gây ra tâm lý lo ngại cho các cường quốc của khu vực Trung Đông đang là đồng minh của Mỹ như Saudi Arabia, Thổ Nhĩ Kỳ, Israel... Tuy nhiên, quan hệ của Iran với Mỹ và các nước lớn sẽ tiếp tục có những diễn biến phức tạp mặc dù đã được cải thiện.

Iran đang ngày càng thể hiện vai trò rõ rệt hơn tại Trung Đông khi trở lại thị trường khai thác và xuất khẩu dầu mỏ, thực hiện nhiều biện pháp cải cách kinh tế, cải thiện quan hệ đối ngoại với các nước. Điều này chắc chắn sẽ tác động mạnh đến cân bằng quyền lực và cục diện chính trị - an ninh khu vực ở Trung Đông.

3. Nhận diện cục diện chính trị - an ninh mới đang được hình thành tại khu vực Trung Đông - Bắc Phi

Trong bối cảnh mới của Trung Đông hiện nay, chủ nghĩa Hồi giáo cực đoan gắn với chủ nghĩa khủng bố đã và đang giành được vị thế nhất định không chỉ về mặt hệ tư tưởng mà cả trên thực địa. Những thắng lợi của IS và các tổ chức khủng bố khác trên địa bàn khu vực không chỉ tạo ra thảm họa nhân đạo, tạo ra dòng người tị nạn bất tận từ Trung Đông đổ sang các nước láng giềng và châu Âu, mà còn đẩy các liên minh và các thế lực đang tồn tại ở đây vào trạng thái hỗn loạn, bất ổn. Theo cựu chính trị gia người Đức Joschka Fischer, một trật tự Trung Đông mới đang nổi lên, khác biệt với trật tự cũ ở hai điểm chủ yếu: i) vai trò lớn hơn của người Kurd và người Iran; ii) ảnh hưởng bị thu hẹp của các thế lực người Hồi giáo dòng Sunni trong khu vực. Sự suy yếu về mặt chính trị của những thế lực vốn lâu

nay nắm giữ chìa khóa cho sự ổn định trong khu vực, từ Mỹ, EU đến các cường quốc khu vực (Ai Cập, Thổ Nhĩ Kỳ, Saudi Arabia và Iran), đã dẫn đến một sự đảo lộn đáng kể trong cơ cấu quyền lực tại khu vực này (Joschka Fischer, 2014).

Chiến lược hòa giải với Iran của Mỹ (từ thời Chính quyền Obama) gây ra tác động chiến lược, biểu hiện ở chỗ, hai đồng minh chủ chốt của Mỹ là Thổ Nhĩ Kỳ và Saudi Arabia đã hợp tác tích cực với nhau để đối trọng với Iran. Điều đó khiến Mỹ sẽ phải có những nhượng bộ đối với chiến lược của các đồng minh, cũng như các đồng minh của Mỹ cũng phải có những điều chỉnh chiến lược của mình cho phù hợp với yêu cầu và lợi ích của Mỹ.

Với người Kurd, Mỹ vẫn tiếp tục hợp tác giúp họ chiến đấu chống IS, song có thể sẽ ấn định những giới hạn nhất định để không làm ảnh hưởng nhiều đến Thổ Nhĩ Kỳ, một đối tác đồng minh mà Mỹ cần phải ưu tiên. Với Israel, tuy Mỹ vẫn duy trì quan hệ đồng minh, song Israel nhận thấy ảnh hưởng của họ đối với chính sách của Mỹ tại Trung Đông yếu đi nên Israel đã lặng lẽ củng cố quan hệ với các nước Arab Sunni nhằm đối phó với vị thế đang đi lên của Iran. Bên cạnh đó, Saudi Arabia vẫn tiếp tục là đồng minh của Mỹ, song vị thế địa chiến lược dầu mỏ của nước này đã giảm xuống, đồng nghĩa với vai trò quan trọng của Saudi Arabia trong chính sách Trung Đông của Mỹ cũng suy giảm. Vì thế, Saudi Arabia điều chỉnh chính sách đối ngoại khá tích cực để thích ứng với tình hình mới trong khu vực cũng như khẳng định vai trò dẫn đầu của mình trong khối các nước Arab Hồi giáo.

Căng thẳng và mâu thuẫn Sunni-Shiite giữa Saudi Arabia và Iran còn mang nhiều

yếu tố sắc tộc và ý thức hệ. Từ sau cuộc cách mạng Hồi giáo năm 1979, Iran luôn tìm cách thay đổi trật tự Arab trong khu vực vì Iran coi trật tự đó là phương tiện phục vụ cho lợi ích của Mỹ cùng các đồng minh của Mỹ là Arab Saudi và Israel. Iran đã ủng hộ các nhóm vũ trang, triển khai các lực lượng ủy nhiệm để thiết lập và mở rộng ảnh hưởng của mình trong khu vực Trung Đông (các chiến binh Hezbollah ở Lebanon, phong trào Hamas ở Palestine, các cuộc biểu tình của người Shiite ở Bahrain, ở miền Nam Saudi Arabia, Chính phủ người Shiite ở Iraq sau chiến tranh xâm lược của Mỹ năm 2003; phong trào Houthi ở Yemen...). Theo truyền thống, Saudi Arabia chỉ tìm cách thiết lập tính chính danh Hồi giáo thông qua việc cưỡng chế thực thi nghiêm ngặt các mệnh lệnh tôn giáo và ở mức độ nhất định, ủng hộ phong trào giải phóng người Hồi giáo ở nước ngoài, ví dụ như ở Afghanistan hay Bosnia. Tuy nhiên, trong bối cảnh khu vực đầy biến động từ sau khi phong trào Mùa xuân Arab bùng phát đến nay, Saudi Arabia đã có những thay đổi trong chính sách đối ngoại để ứng phó với sức ép trong khu vực đang gia tăng. Nhằm đối phó với sự uy hiếp ở phía Nam đất nước khi lực lượng Houthi được Iran ủng hộ chiếm Yemen, Saudi Arabia đã tập hợp liên minh các nước Arab Sunni mở các đợt tấn công bằng không quân, ném bom vào Yemen. Đáng chú ý, liên minh này không do Mỹ lãnh đạo mà chỉ do Saudi Arabia chỉ huy.

Hành động tiếp theo của Mỹ và nhóm P5+1 là ký kết Thỏa thuận hạt nhân toàn diện với Iran, đồng ý dỡ bỏ lệnh trừng phạt kinh tế với nước này, điều đó đã làm cho các đồng minh của Mỹ như Thổ Nhĩ Kỳ, Israel và đặc biệt là Saudi Arabia thấy bất an. Đối với tất cả các đồng minh của Mỹ,

các điểm nút cần phải giải tỏa để phá thế bao vây nói riêng và phá vị thế của Iran nói chung là chiến trường Syria, đối với Saudi Arabia còn thêm Yemen. Tuy nhiên, cho đến nay các nút thắt đó vẫn chưa thể tháo gỡ, chiến sự vẫn tiếp diễn và tiếp tục bế tắc do không bên nào có đủ lực vượt lên trên đối phương để giành chiến thắng.

Ở Syria, Saudi Arabia cũng như Thổ Nhĩ Kỳ đều muốn lật đổ Chính quyền của Tổng thống Bashar al-Assad - là đồng minh thân cận của Iran, thống nhất các nhóm đối lập vốn rất vô tổ chức và mâu thuẫn nhau. Họ trông cậy vào Mỹ để làm việc này, thế nhưng cuộc chiến đang dai kéo dài sang năm thứ bảy mà vẫn chưa nhìn thấy tia hy vọng nào để kết thúc. Tại Yemen, chiến dịch quân sự do Saudi Arabia và liên minh Arab Sunni tiến hành từ tháng 3/2015 cũng nhanh chóng rơi vào bế tắc khi không thể phân thắng bại cuộc chiến giữa phe Houthi thân với Iran và phe của Chính phủ Yemen Mansour Hadi được Saudi Arabia và liên minh ủng hộ. Các cuộc đàm phán về xung đột Yemen cũng đều bị đổ vỡ.

Cán cân quyền lực trong khu vực giữa các cường quốc của Trung Đông đang nghiêng sức nặng về phía Iran là điều các cường quốc Trung Đông còn lại không thể chấp nhận. Mỹ cải thiện quan hệ với Iran càng làm cho cân bằng quyền lực bị phá vỡ. Mỹ muốn giữ thế độc quyền của trật tự đơn cực trước kia trong việc giải quyết và quản lý các mâu thuẫn giữa các phe phái, các quốc gia chủ chốt, các vấn đề, các xung đột trong khu vực Trung Đông. Nhưng Nga đã phối hợp với các nước lớn, nhất là với Trung Quốc - nước có tư cách phủ quyết tại Hội đồng Bảo an Liên Hợp Quốc, thực hiện các bước đi tại Trung Đông và đặc biệt tại Syria để ngăn chặn và phá vỡ âm mưu chiến

lược của Mỹ. Khi thực hiện cải thiện quan hệ với Iran, Mỹ đã gặp ngay sự chỉ trích từ phía các đồng minh Saudi Arabia, Thổ Nhĩ Kỳ, Israel; đồng thời cả Nga và các nước đồng minh nói trên của Mỹ cũng đều có những bước dịch chuyển (cho dù là chiến thuật) hướng tới nhau khá rõ.

Trước đó, lập trường đối với khủng hoảng Syria của Israel mang tính hai mặt “không ủng hộ, không chống đối Bashar al-Assad”. Israel cho rằng, tương lai bị tan vỡ của Syria đối với họ mới là quan trọng, còn IS không phải là mối đe dọa đối với Lực lượng phòng vệ Israel (IDF). Tuy nhiên sau đó, Israel đã chuyển sang quan điểm mới qua các cuộc tiếp xúc với Nga khi cho rằng IS cũng là mối đe dọa đáng sợ, có khả năng mở rộng kiểm soát lãnh thổ của một số nước. Đặc biệt, sau khi Nga không kích trực tiếp vào Syria ngày 6/10/2015, giữa Nga và Israel đã có các cuộc đàm phán của các đoàn đại biểu quân sự tại Thành phố Tel Aviv, Israel.

Mối quan hệ giữa Thổ Nhĩ Kỳ và Nga xấu đi sau vụ Thổ Nhĩ Kỳ bắn rơi máy bay SU-24 của Nga tại Syria, nhưng sau vụ đảo chính bất thành ngày 15/7/2016 tại Thổ Nhĩ Kỳ, mối quan hệ giữa hai nước đã chuyển ngay sang hướng hòa dịu các căng thẳng. Thổ Nhĩ Kỳ đã nhất trí khôi phục quan hệ song phương với Nga như một sự trả đũa Mỹ vì Thổ Nhĩ Kỳ phản đối việc Mỹ lợi dụng lực lượng vũ trang người Kurd tấn công IS khi cho rằng người Kurd mới là mối đe dọa an ninh chủ yếu của Thổ Nhĩ Kỳ. Tất nhiên, cho dù Thổ Nhĩ Kỳ có thể chỉ lấy quan hệ với Nga làm đòn bẩy cho quan hệ của Thổ Nhĩ Kỳ với Mỹ và các nước EU, song sự xích lại gần Nga của Thổ Nhĩ Kỳ cho thấy Mỹ khó có thể thiết lập sự cân bằng quyền lực tại Trung Đông

khi bỏ qua đồng minh quan trọng như Thổ Nhĩ Kỳ.

Iran đang rất cần Nga trong bối cảnh Trung Đông vẫn rất hỗn loạn và tương lai của Syria chưa xác định được. Iran và Nga có đồng lợi ích trong việc giữ lại Chính quyền Bashar al-Assad cho Syria. Tuy nhiên, Iran cũng có nhiều lợi ích kinh tế và an ninh với Mỹ và các nước châu Âu khi cải thiện quan hệ với họ. Do vậy, cả Mỹ, Nga và Iran đều đang lợi dụng nhau trong ván cờ tại Trung Đông hiện tại. Hơn nữa, trong cuộc chiến chống IS hiện nay, Iran đã thể hiện được những dấu ấn khá đậm nét của mình, trong khi đó, các cuộc không kích của liên quân do Mỹ cầm đầu hiệu quả không rõ rệt, còn quân đội của Iraq và Syria vẫn chưa đủ sức đương đầu. Iran là nước vừa có thể tập hợp lực lượng người Kurd, quân đội Iraq, vừa có thể huy động được các lực lượng người Shiite trong cuộc chiến chống IS.

Mỹ ở vào thế khó, không thể bao quát tất cả mọi vấn đề của Trung Đông, càng không thể đủ sức một mình giải quyết các vấn đề đó. Hiện nay, những lực lượng chính trị Hồi giáo trong khu vực, trong đó, đáng e ngại nhất là lực lượng chính trị Hồi giáo cực đoan đã trở thành những chủ thể không thể bỏ qua trong cuộc chơi chính trị quyền lực tại khu vực này. Trật tự Trung Đông sẽ mang hình hài cụ thể như thế nào đến giờ vẫn là một ẩn số. Nó sẽ phụ thuộc vào các kịch bản khác nhau về cuộc chiến tại Syria, cuộc chiến chống IS và các cuộc xung đột tiềm năng khác tại Trung Đông. Tuy nhiên, cục diện chính trị - an ninh hiện nay cho thấy, gương mặt của các thành phần chủ chốt, các chủ thể quan trọng trong quan hệ quốc tế của khu vực này như sau:

- Các nước lớn có mặt tại Trung Đông, dù có thể xuất hiện thêm những nước khác song vẫn có: Mỹ, Nga, Trung Quốc, các nước khối EU.

- Các chủ thể khu vực được coi là các cường quốc của khu vực, gồm: Saudi Arabia, Thổ Nhĩ Kỳ, Israel, Iran.

- Các chủ thể khu vực là những quốc gia có tầm ảnh hưởng nhất định, gồm: Ai Cập, Qatar, Syria, Iraq.

- Các chủ thể là các tổ chức quốc tế tầm khu vực và tầm thế giới: Hội đồng Hợp tác vùng Vịnh (GCC), Liên đoàn Arab và đặc biệt là Liên Hợp Quốc.

- Các chủ thể khu vực là những lực lượng tôn giáo - chính trị, bao gồm cả Hồi giáo cực đoan như kiểu IS.

Nhìn chung, trừ IS, giữa các nước lớn và các chủ thể khu vực kể trên đang diễn ra một quá trình song song: vừa tìm kiếm, tập hợp lực lượng, đối tác và đồng minh, vừa chia rẽ, phân hóa và ly tán các lực lượng đó. Trong khi đó, việc xác định được trật tự sắp xếp và thứ bậc của các chủ thể nói trên là không dễ dàng, bởi tầm quan trọng của mỗi chủ thể được xác định không phải chỉ dựa trên tầm quan trọng về địa chính trị hay địa kinh tế của các chủ thể ấy mà còn phải căn cứ vào tầm ảnh hưởng, vai trò đích thực cũng như sự đóng góp của mỗi chủ thể vào một quá trình cụ thể diễn ra trong khu vực.

4. Kết luận

Các ma trận quyền lực đã được hình thành tại Trung Đông sau biến động Mùa xuân Arab. Các ma trận quyền lực ấy vẫn tiếp tục hoặc tồn tại, hoặc biến hóa trong giai đoạn hiện nay và tác động mạnh mẽ đến sự cân bằng quyền lực cũng như đến sự hình thành một cục diện chính trị mới trong khu vực này. Cục diện chính trị - an ninh mới tại Trung Đông do vậy không thể theo trật tự

đơn cực, không thể chịu sự độc quyền áp đặt của bất kỳ một nước lớn hay một chủ thể khu vực nào. Quan hệ giữa các lực lượng và các chủ thể vẫn chủ yếu theo xu hướng vừa hợp tác vừa đấu tranh, vừa liên kết vừa cạnh tranh và theo hướng đa cực. Bất ổn khu vực chỉ dịu lắng xuống khi trong khu vực tạo ra được những sự cân bằng quyền lực mới cùng tồn tại, vừa kiềm chế vừa thúc đẩy lẫn nhau, song đều dẫn đến đích là cùng phát triển. Bất ổn sẽ giảm đi khi các chủ thể quốc tế cũng như khu vực và các lực lượng chính trị ở đây đoàn kết thống nhất cùng quyết tâm tiêu diệt IS và chủ nghĩa khủng bố quốc tế - một thế lực đang gây ra các tội ác chống lại nhân loại, chống lại hòa bình □

Tài liệu tham khảo

1. Allen L. Keiswetter (2012), *The Arab Spring: Implications for US Policy and Interests*, January.
2. Amir Madani, Putin's Balance of Power Strategy in Syria, http://www.huffingtonpost.com/amir-madani/putin-balance-of-power-strategy-in-syria_b_9510790.html
3. *Geopolitics and democracy in the Middle East, Part II: External actors geopolitics and democracy in the Middle East*, LSE Middle East Center London School of Economics and political science, eprints.ise.ac.uk/61772/1/pdf.
4. Nguyễn Thanh Hiền (Chủ biên, 2015), *Biến động chính trị - xã hội tại Bắc Phi - Trung Đông và tác động đến Việt Nam* (Sách tham khảo), Nxb. Chính trị quốc gia - Sự thật, Hà Nội.

(xem tiếp trang 18)